

SUR İÇİ VE ÜSKÜDAR'DA BATI MÜZİĞİ MEKÂNLARI

NAZENDE ÖZTÜRK YILMAZ*

Osmanlı medeniyet yapısı, birbirinden farklı altyapıda yer alan unsurları bir araya getirme özelliğindedir. İstanbul'un eğlence hayatı içinde yer alan müzik kültürü, önceki asırlarda zengin bir yapı göstermektedir. Karagöz, orta oyunu, semai kahveleri ve fasıllarda geleneksel müziğimizin yer aldığını görürüz. İstanbul'da hayatını sürdüren üç büyük dinin müzikleri de kendi ibadethanelerinde sürdürülmektedir. Bu müzik türlerinin devam ettiği 19. yüzyılın değişen ortamında, batı müziğinin pek çok biçimde İstanbul kültür ortamına girdiğini görmekteyiz.

19. yüzyılda geleneksel değerler tamamen kaybolmamışsa da müzik alanında yeni bir tür ve buna bağlı yeni bir kültür İstanbul hayatına katılmış ve zamanla Osmanlı topraklarındaki diğer vilayetlere ulaşmıştır. Önce saray çevresinde başlayan değişim, zamanla kent içinde yayılım göstermiş, yeni bir kültür ortamı yaratmıştır. Değişen kent hayatında önemli yeri olan bir mekân türü, müzikli gösterilerin yer aldığı tiyatro binalarıdır. 19. yüzyılda opera, operet ve konser gibi gösterilerin İstanbul hayatındaki yeri dikkate değerdir. 18. yüzyılda Avrupa'ya gönderilen elçilerimiz, gittikleri kentlerde opera ve bale gibi gösterileri izleme imkânı bulmuşlardır. Bu dönemde henüz Osmanlı topraklarında bu tür müzikli gösterileri izleme imkânı yoktur. 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'a gelmeye başlayan yabancı truplar, opera sanatını şehre tanıtmaya başlamışlardır. Tiyatro sanatının henüz tanınmadığı bir ortamdaki bu müzikli oyun çeşidinde, orta oyunu ve meddahlıktan çok farklı bir mekâna ihtiyaç duyulmaktadır. Buradaki en önemli fark, izleyicinin önünde, yüksek bir platformda yer alan perdeli bir sahnenin bulunmasıdır. Bu sahne yapısı, Klasik Türk Müziği yapısında yer almayan bir kavram olan konserler için de uygun bir yerdir. Bundan önceki yüzyıllarda sarayda konser vermiş yabancı müzisyenler olmuştur. Ancak şehir halkına yönelik konserler, tiyatro binaları yapıldıktan sonra gerçekleşmiştir. Kısa sürede Osmanlı başkenti, Avrupa'daki başarılı virtüözlerin ve opera kumpanyalarının uğramak istedikleri bir şehir haline gelmiştir.

Dersaadet olarak da isimlendirilen İstanbul, esasında kent merkezi kabul edilen "sur içi"dir. Şehrin kazaları ise "Üç Şehir" anlamını taşıyan "Bilad-ı Selâse" adıyla anılır. Bu kısım Galata, Üsküdar ve Eyüp'ten oluşmaktadır. 19. yüzyıl başında Pera'da gelişen batı

* Yard. Doç. Dr.; Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniv., Müh.-Mim. Fakültesi, İç mimarlık Böl.

müziği icra mekânları, 1860'lerden itibaren İstanbul ve Üsküdar bölgelerine de ulaşmış ve farklı, özgün örnekler vermiştir. Öncelikle Gedikpaşa Tiyatrosu ve Şehzadebaşı'ndaki eğlence mekânlarına bakmak gerekir. Sonrasında ise Bağlarbaşı'nda gelişen tiyatro yapıları, Müslüman halkın yeni bir eğlence anlayışına ev sahipliği yapmıştır.

Başlarda sirk gösterileri için inşa edilmiş ahşap amfi tiyatrolarda sunulan bu gösteriler için derme çatma mekânlar yeterli olmayınca tiyatro yapıları inşa edilmeye başlanmıştır. Halktan gelen talepler doğrultusunda, gün geçtikçe ihtiyaçları karşılayacak oranda gelişme göstermiştir. Bunlardan en önemlisi Naum Tiyatrosu'dur. 1870 Beyoğlu yangınında harap olana kadar, İstanbul'a batı müziği kültür hayatında dikkate değer bir kimlik kazandıran, sultanların teşrif ettiği, misafir prenslerin ağırlandığı bir tiyatro binası olmuştur. Sonrasında, aynı prestijde olmamak koşuluyla, Fransız Tiyatrosu ve Concordia gibi mekânlar bu faaliyetleri devralmıştır. 1860'lı yıllar ise, Türkçe müzikli oyunların, Pera bölgesi haricinde eski İstanbul ve Üsküdar bölgelerinde de sahnelenmeye başladığı bir dönem olmuştur. Bunlardan ilki Gedikpaşa Tiyatrosu'dur.

GEDİKPAŞA TİYATROSU

Gedikpaşa Tiyatrosu, Louis Soullier'nin sirki için kurulmuştur. Fransız bir cambaz olan Soullier, beraberinde birkaç akrobatla İstanbul'a gelerek trupu için Gedikpaşa'da bir hipodrom kurar. 1859 yılında da hükümet, "İstanbul Tiyatrosu Tüzüğü"nü yürürlüğe koyar. Burada Gedikpaşa Tiyatrosu için on beş yıllık bir imtiyaz verilmektedir.¹ 1860'da bu trupun gidişini takiben, bazı hatırı sayılır Müslümanlar tarafından bu sirk satın alınarak tiyatroya çevrilir.² İstanbul ve Tiflis'te başarılı sirkler kurmuş olan Hovannes Kasparyan, 1851'de Pangaltı-Taksim arasında bir arazi satın alır. Buraya, Valide Sultan ve Mıgırdıç Cezayirliyan'ın da desteklerini alarak, kadınlar için kafesli locaları olan bir tiyatro inşa ettirir. 1863 yılında ise Gedikpaşa'da ahşap bir tiyatro binası yaptırır. Bu binanın, Güllü Agop'un temsiller verdiği, Soullier Sirki'nden devralınmış bulunan Osmanlı Tiyatrosu olduğu düşünülebilir. Hem Türk hem de Batı müziği konusunda uzman olan Karabet Papazyan ile birlikte çalışmıştır.³ Topluluğun çalışmaları 1866'da sona ermiş, 1867'de Kasparyan ölmüştür.⁴

¹ Metin And, *Osmanlı Tiyatrosu: Kuruluşu-Gelişimi-Katkısı*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara, 1976, s. 21

² *Journal de Constantinople*, 01.10.1860.

³ And, *Osmanlı Tiyatrosu*, s. 26.

⁴ A.g.e., s. 25.

Tiyatro binası daha sonra Güllü Agop (Vartov)'a geçerek "Osmanlı Tiyatrosu" adını almıştır. Topluluğa "Asya Kumpanyası" ismiyle de rastlanmaktadır. Güllü Agop, tiyatrosunda hem yönetici hem sahneye koyan hem de başlıca oyuncu olmuştur.⁵ İlk onarım 1867'de, ikincisi ise 1870'de dış görünüşü değiştirilmeden yapılmıştır.⁶ Üç katlı locaları olan, tepede kubbe gibi bir avizenin asılı olduğu ve sahnenin karşısında perdeleri kapalı duran, padişaha ayrılmış büyük bir locası bulunan mekânın parter kısmında sıra sıra kanepeler ve koltuklar bulunmaktadır. Bunlara rağmen amfi biçimli bu geniş tiyatronun sirk görünümünden pek de kurtulamamış olduğu anlaşılmaktadır. Bu ilk yenilenme 14 Kasım 1867 tarihli *Ceride-i Havadis* gazetesinde belirtilmiştir. Gedikpaşa'daki tiyatro binasının yeni kumpanya tarafından satın alınmış olduğu, Avrupa tiyatroları gibi güzel bir tiyatroya sahip olmak isteyen kumpanyanın opera oynatmak için yeni oyuncular getirttiği anlatılmaktadır. Aralık ayında açılacak olan yeni bina sayesinde İstanbul'da yaşayan halk, kış mevsiminde Beyoğlu'na gitmekten kurtulacaktır.⁷

Batı dillerinden Türkçeye tercüme edilmiş ilk oyunlar bu tiyatroda gösterilmiştir. Bunların arasında tanınmış opera ve operetler de vardır. 1870 yılında hükümet tarafından on yıllık bir imtiyaz Güllü Agop'a verilmiştir. "Osmanlı Tiyatrosu" ya da "Tiyatro-i Osmani" isimleriyle bilinen Gedikpaşa'da, Türkçe drama, komedy ve vodvil oynatılması kararlaştırılmıştı. Tekele göre belirtilen süreler içerisinde Beyoğlu ve Tophane taraflarına birer tiyatro kurması, Bağlarbaşı ve Gedikpaşa'daki mevcut tiyatroları ise işletmesi şart koşulmaktadır. Opera türündeki müzikli oyunlar bu tekelin dışında bırakılmıştır. Ancak bunlara bir sınırlama da getirilmemiştir.⁸ 1874'te Güllü Agop'un tiyatrosundaki Bengliyan'ın rakibi tanınmış Türkçe operetlerin bestecisi Dikran Çuhacıyan'dır. Beyazıt ve Gedikpaşa tiyatrolarında başlayan rekabet daha sonra bir anlaşmayla sona ermiştir. Bu sayede kışları Gedikpaşa Tiyatrosu, yazları ise Üsküdar'daki Aziziye Tiyatrosu Türkçe operetlerin mekânı haline gelmiştir. Gedikpaşa'da sahnelenen operetler, Avrupa'daki ilk gösterimlerinden kısa bir süre sonra dilimize çevrilip sunulmaktadır.⁹ 1875'te Güllü Agop, Fransız Tiyatrosu rejisörü Meynadier'le üç yıllık bir anlaşma yapmıştır. Operet dekorları için Meynadier'nin tavsiyesiyle sahne üzerinde bazı değişiklikler yaptırmış; tavanı yükselterek dekor değişimini kolaylaştırmış, ışıkları kuvvetlendirmiştir.¹⁰

⁵ Adolphe Thalasso, "Le Théâtre Turc Contemporain", *Revue Encyclopédique*, Paris, Librairie Larousse, 9 Aralık 1899, s. 1039.

⁶ And, *Osmanlı Tiyatrosu*, s. 23.

⁷ A.g.e., s. 24.

⁸ A.g.e., s. 46-47.

⁹ Burhan Arpad, "Memleketimizde Opera ve Operet Tecrübeleri", *Perde ve Sahne*, 1942, C. I-II, no:12, s. 6.

¹⁰ Selim Nüzhet Gerçek, "İlk Türk Tiyatrosu ve İlk Türk Piyesi", 7, *Perde ve Sahne*, Birinci Teşrin, 1941, s. 9.

Bu tiyatronun dekorlarını yapan sanatçılardan önemli bir isim Mıgırdıç Civanyan'dır. Galata'daki Afrika Tiyatrosu gibi Osmanlı Tiyatrosu'nun da dekorları onun elinden çıkmaktadır. Manzara ressamı olarak bilinen Civanyan, Abdülmecid devrinde sarayda keman sanatçısı olan babası Hovhannes Civanyan gibi müzikle de ilgili olup, zaman zaman Pera Tiyatrosu'nda tenor olarak sahneye çıkmaktadır.¹¹

1880'de hükümetin verdiği on yıllık imtiyaz sona ermiştir. 30 Ekim 1883'de Ahmet Mithat Efendi'nin yazıp, Haydar Bey'in bestelediği "Çengi" adlı opera-komik Gedikpaşa'da sahneye konmuştur. Mınak Efendi (Mınakyan)'nin yönettiği tiyatronun salonu tamamen dolmuştur. Gösteriyi izlemeye gelenler arasında Mazhar Paşa, Suphi Paşa, Prens Halim ve Mahmud Paşa gibi önemli isimler de yer almaktadır. Bu oyunun tekrarı Pera'daki Verdi Tiyatrosu'nda yapılmıştır.¹²

21 Kasım 1884 tarihli Osmanlı Arşivi belgesinde; Gedikpaşa Tiyatrosu'nda Güllü Agop ve arkadaşları tarafından verilecek oyunlarda, Matbuat İdaresi'ne gösterilerek adaba aykırı olup olmama yönünde görüş alınması gerektiği belirtilmektedir.¹³ Yerleşmiş kaniya göre tiyatro binası, 1884'teki "Çengi" ve "Çerkez Özdenleri" oyunlarının ihbar edilmesi sonucu, bir gece içerisinde yıktırılmıştır. 1885 yılında, Gedikpaşa'daki Osmanlı Tiyatrosu'nda oynatılmış olan "Çengi" ve "Çerkez Özdenleri" gibi oyunları engelleyemediği için tiyatrolar müfettişliğinin lağvı gündeme gelmiştir. Ahlak dışı ve muzır oyunların teftiş hizmetinin polis komiserliklerine havalesi hakkındaki teklif uygun görülmüştür.¹⁴ Anlaşılan bu işlem çok da hızlı gerçekleşmemiştir. 1887 tarihli belgede; Gedikpaşa'daki Osmanlı Tiyatrosu'nda daha önce oynatılan "Çerkez Özdenleri" ve "Çengi" benzeri piyeslerin temsilinin önüne geçilmesine dair ilgili makamlara gönderilen yazıya cevaben, Zabtiye Nezareti'nden alınan ve tiyatrolar müfettişinin görevinin polis komiserliklerine verilmesi, oyunların önceden kontrolden geçirilmesine dair tezkirenin ekleriyle takdim edildiği belirtilmektedir.¹⁵ 1881 ve 1883 *Şark Ticaret Yıllıkları*'nda "Osmaniye" ismiyle Gedikpaşa Tiyatrosu'nun kayıtlı olduğunu görüyoruz.¹⁶ Oysa 1885 yıllığında Gedikpaşa Tiyatrosu yer almamaktadır.¹⁷ 1888 yılında tiyatro mahalline bir medrese yapılması gündeme gelmiştir.¹⁸ Anais Aslan da 1908'de

¹¹ Mayda Saris, *Mıgırdıç Civanyan: Bir İstanbul Ressamı*, P Kitaplığı, İstanbul, 2006, s. 28–33.

¹² "Théâtre Turc", *Stamboul*, 30.10.1884; "La 'Tchengui'", *a.g.e.*, 01.11.1884.

¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y.PRK.A, 02.S.1302 (M. 21.11.1884), no. 4/2.

¹⁴ BOA, DH.MKT, 06.B.1302 (M. 21.04.1885), no. 1408/101

¹⁵ BOA, İ.DH., 08.C.1305 (M. 20.02.1888), no. 1072/84101; BOA, İ.DH., 25.C.1305 (M. 08.03.1888), no. 1071/83984.

¹⁶ "Théâtres", *Şark Ticaret Yıllığı*, 1881, s. 367; "Théâtres", *a.g.e.*, 1883, s. 448.

¹⁷ "Théâtres", *a.g.e.*, 1885, s. 386–387.

¹⁸ BOA, DH.MKT, 27.C.1304 (M. 22.03.1887), no. 1406/49.

yayımlanan makalesinde kapatılan Gedikpaşa Tiyatrosu'nun medrese olarak kullanıldığını ifade etmiştir.¹⁹

Daha sonra Güllü Agop Muzıka-i Hümâyûn kadrosuna alınmıştır. Metin And, Güllü Agop'un tiyatrodan ayrılış tarihini 1882 olarak belirtmektedir.²⁰ 1884'te halen Gedikpaşa Tiyatrosu'nda oyunlarının devam ettiğini anlıyoruz.²¹ Saray kadrosunda aldığı maaşları belgelerden, 1890 tarihinden itibaren takip etmek mümkündür.²² Zati Arca'nın hatıralarından saraya 1883 yılında alındığı anlaşılıyor. Onu takiben, 1884'te Fasülyeciyan idaresinde Gedikpaşa'da sahnelenen "Çerkes Özdenleri"nin yazarı Ahmet Mithat Efendi ise aynı yıl saraya alınmıştır.²³

ŞEHZADEBAŞI TİYATROLARI

Müslüman-Türk halkını Pera'ya gitmek zahmetinden kurtaran tek yer Gedikpaşa Tiyatrosu olmayıp, aynı zamanda Şehzadebaşı semtinde yer alan tiyatrolar ve diğer eğlence mekânları olmuştur. Şehzade Camii'ne doğru uzanan sokak, Bizans'tan kalma iki yanı sütunlu bir cadde olduğundan "Direklerarası" ismiyle anılmıştır. Burada tiyatro binalarının yanı sıra, şarkılı kahveler ve müzikholer de mevcuttur. Meddah, karagöz gibi geleneksel eğlencelerle beraber, İtalyan "Belcanto"sundan esinlenilerek geliştirilmiş kanto gösterilerinin de tiyatro temsileri öncesinde yer aldığı bir ortamdır.²⁴ Özellikle Ramazan ayında canlanan semtte pek çok eğlence türünü bir arada görmek mümkündür (Şek. 1).

1882 Ağustosunda Şehzadebaşı'ndaki bir Türk Tiyatrosu'nda yaşanan felaket haberiyle karşılaşyoruz. Gazete haberinin yanı sıra aynı tarihli bir belgede de Direklerarası tiyatrolarından birinin tavanının çökmüş olduğunu öğreniyoruz.²⁵ Tiyatronun ahşap tavanının partere çökmesi sonucu aralarında çocukların ve çoğunlukla Müslüman-Türklerin bulunduğu bir kalabalık enkaz altında kalmıştır. Kazanın, gaz lambalarının yangına yol açabileceği gece saatlerinde meydana gelmemiş olması bir şans olarak nitelendirilse de hadise büyüktür. Yaşanan felaket bayram zamanına denk geldiğinden eğlence ortamı da bir anda değişmiştir. Sultan Abdülhamid vakit kaybetmeden sarayın eczacısı ve doktorlarını olay mahalline

¹⁹ And, *Osmanlı Tiyatrosu*, s. 101.

²⁰ A.g.e.

²¹ BOA, Y.PRK.A, 02.S .1302 (M. 21.11.1884), no. 4/2.

²² BOA, Y.PRK.HH, 27.N .1307 (M. 16.05.1890), no. 23/3.

²³ Refik Ahmet Sevengil, *Saray Tiyatrosu*, MEB, İstanbul, 1962, s. 143-144.

²⁴ Murat Belge, *İstanbul Gezi Rehberi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, s. 106-107.

²⁵ BOA, Y.PRK.ŞH., 03.L.1299 (M. 17.08.1882), no. 1/57.

göndermiştir.²⁶ Tiyatro müdürü Mehmed Efendi ve mimarı Mesruf, ikişer yıl hapis ve kazada ağır yaralananlara ödenmek üzere on bir bin yüz kırk kuruş kuruş para cezasına çarptırılmışlardır.²⁷ Bu hadise üzerine tiyatroları kâgir ya da yarı kâgir yapılara çevirmek zorunluluğu getirilmiştir.²⁸

1890'larda bütün bir Ramazan operet oynatan bir tiyatrodan bahis olunmaktadır. Burada, önceden Gedikpaşa Tiyatrosu'nda sahnelenmiş olan ünlü Fransız opera-komikleri de tekrarlanmaktadır. Yine bu tarihlerde, Millî Sinema'nın bulunduğu tiyatrodaki Bizet'nin "Carmen" opera-komiği sahneye konmuştur.²⁹ Aynı tiyatroya ait "Şark Musiki Cemiyeti"nin konser ilanında müzisyenlerin fotoğrafı da yer almaktadır (Şek.2). Mekânlardan; Mınakyan'ın Osmanlı Tiyatrosu (Şark), Mesire-i Efkâr, Feyziye ve Ferah Tiyatrosu gibi isimler bilinmektedir.

BAĞLARBAŞI TİYATROLARI

1870 Beyoğlu yangınından sonra tiyatro hayatı Pera dışına kaymaya başlamıştır. 1870'li yıllarda "Bilad-ı Selase"nin (üç şehir) İstanbul ve Üsküdar bölgeleri batı tarzı eğlence hayatıyla canlanmaktadır. Bağlarbaşı tiyatroları yazın hizmet veren açık tiyatrolardır. Güllü Agop'un temsilleri için kullandığı "Aziziye" de bunlardan biridir. Bu yıllarda Müslüman-Türk bayanlar da tiyatro izleyicileri arasına katılmışlardır.

1875 yılında "*Revue de Constantinople*" da yer alan bir makale bu konuya geniş anlamda yer vermektedir. Tiyatroya geliş yolu üzerinde yer alan mezarlık alanlarının eğlence mekânı olarak kullanılması Fransız yazarı hayrete düşürmektedir. Bayanların gittiği tiyatrodaki onlara mahsus gösteriler cuma ve pazar günleri ve bayramlarda öğleden sonra 4.00–6.30 arasında yapılmaktadır. Türkçe olarak ise sabah 9.00–11.30 arasındadır. Barakanın zemini sirki andırmakta, bir küçük sahnesi bulunmaktadır. Ancak aktörler sıklıkla zemine inmeyi tercih etmektedirler. Sağda, birinci kat locaların alt kısmında erkeklere ayrılmış bir bölüm vardır. Burada koltuk yoktur. Gelen olduğunda kahveci bir sandalye getirir, seyirci de dilediği gibi yerleştirir. Sağ taraftaki localar Avrupalı bay ve bayanlara ayrılmıştır. Sol taraftaki localar ve galeri ise Türk bayanlar ve çocuklarına aittir. Seyirci kapasitesi düşük bu binalarda Agop Güllüyan Efendi'nin ilk seneler çektiği zorluklar anlatılmaktadır. Oyuncuların bir gün Türkçe ertesi gün Ermenice oynamalarının güçlüğüne dikkat çekilmektedir. Bir tiyatro ekibinin çok

²⁶ "La Catastrophe de Stamboul", *Stamboul*, 18.08.1882.

²⁷ "La Catastrophe de Chehzade-bachi", *Stamboul*, 13.12.1882.

²⁸ Gerçek, "İlk Türk Tiyatrosu", s. 7.

²⁹ Arpad, "Memleketimizde Opera ve Operet Tecrübeleri", no: 13, s.16.

sayıda insandan oluştuğu belirtilirken, Güllü Agop'un takımının 108 kişiden oluştuğu ifade edilmektedir. Yazın iki ay Bağlarbaşı'nda sahne alan ekip asıl hâsılatı Ramazan ayındaki etkinliklerden çıkarabilmektedirler.³⁰

SONUÇ

Yabancı opera ve operet truplarının kentte uygulamaya başladıkları batı tarzı müziğin etkileri halk arasında da yayılmaya başlamıştır. İtalyanca ya da Fransızca olarak sahnelenen bu müzikli gösteriler, 1870 Beyoğlu yangınından sonra Pera'nın dışına taşınca, bunları Türkçe takip etmek isteyen bir kitle oluşmaya başlamıştır. 1870'li yıllarda "Sur içi" olarak bilinen İstanbul'un merkezi ve "Bilad-ı Selase'nin (üç şehir) Üsküdar bölgeleri batı tarzı eğlence hayatıyla canlanmaktadır. Güllü Agop'un Gedikpaşa'daki tiyatrosu, ilk Türkçe müzikli oyunların sahnelendiği yerdir. Zamanla İstanbul'un çeşitli semtlerinde tiyatro binaları yapılmaya başlanmıştır. Artık Müslüman bayanlar da seyirci sınıfına dahil olmuşlardır. Bağlarbaşı tiyatrolarında onlar için özel gösterimler yapılmaktadır. Diğer zamanlarda kafesli localardan seansı izleyebilmektedirler. Bu uygulamalar İstanbul'a has özelliklerdendir. Kışları Gedikpaşa Tiyatrosu, yazları ise Üsküdar'daki Aziziye Tiyatrosu Türkçe operetlerin mekânı haline gelmiştir. Gedikpaşa'da sahnelenen operetler, Avrupa'daki ilk gösterimlerinden kısa bir süre sonra dilimize çevrilip sunulmaktadır. Şehzadebaşı'nda Direklerarası'nda da tiyatrolar bulunmaktadır. Karagöz, meddah gibi geleneksel gösterilerle, batı tarzı eğlence anlayışı iç içedir. Burada batı müziğinin yer aldığı gösteriler, müzikli oyunlar da sahnelenmektedir. Bu ilk tiyatro binaları basit gösteri mekânı şeklinde tasarlanmış yapılardır. 1882'de Direklerarası'ndaki bir tiyatronun ahşap tavanının çökmesi üzerine sağlam kâgir binalar yapılması kararı alınmıştır.

Bütün bu bilgilerden 19. yüzyıl İstanbulu'nun sosyal hayatındaki ve şehir dokusundaki değişimleri takip etmek mümkündür. Önce gayrimüslim ve yabancı azınlık içinde başlayan, sarayda destek gören bir opera kültürünün, yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehrin merkezindeki semtlere ve Üsküdar bölgesine yayıldığını görmekteyiz. Bu genişleme Türkçe oyunları da beraberinde getirmiştir. Böylelikle opera ve batı müziği icraları, yüzyılın ikinci yarısından itibaren Müslüman halkın da rağbet ettiği bir eğlence haline gelmiştir.

³⁰ "Un Dimanche a Baghlarbachi", *Revue de Constantinople*, 22.08.1875, s. 471-492.